

В. І. Цибульський (Рівне)

Деякі проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького у зарубіжній історіографії (1945 — 1990 рр.)

Серед праць, присвячених історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст., значне місце займають дослідження зарубіжних вчених і насамперед представників української діаспори. Не залишилися поза їх увагою і питання зовнішньополітичної діяльності Української козацької держави. Серед дослідників даної проблеми слід назвати таких вчених, як Ілько Борщак, Бікфорд О'Брайен, Стефан Величенко, Джордж Вернадський, Любомир Винар, Збігнев Вуйцік, Василь Дубровський, Януш Качмарчик, Богдан Кентржинський, Шанталь Лемерсьє-Келькеже, Теодор Мацьків, Олександр Оглоблин, Віктор Остапчук, Омелян Пріцак, Арнольд Пернал, Алан Фішер, Андрій Яковлів.

Слід зауважити, що праці названих істориків тривалий час були недоступні не лише для широкого загалу, а й для вітчизняних вчених, оскільки багато з них взагалі не надходило до Радянського Союзу, а інші зберігалися в спецсхованах бібліотек. Цінність цих праць полягає насамперед в тому, що зарубіжні дослідники мали, по-перше, доступ до архівів західноєвропейських держав, а по-друге, вони не одержували вказівок згори, що і як писати.

До того ж, проблеми міжнародної політики держави Б. Хмельницького не знайшли достатнього відображення в радянській історіографії. Винятком є українсько-російські та українсько-польські відносини, що розглядалися крізь призму сумнозвісних тез до 300-річчя «воз'єднання» України з Росією¹. І лише в останні роки з'явилися певні здобутки в розробці даної теми².

З урахуванням ступеня розробки відносин Української козацької держави з тією чи іншою державою в даному повідомленні розглядаються лише деякі напрями зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Не аналізується й література, присвячена відносинам України з Польщею та Московською державою, оскільки з цієї теми існує чимало публікацій³.

Як відомо, вже на початку повстання 1648 р. Б. Хмельницький в пошуках союзника в боротьбі проти Речі Посполитої звертається до Кримського ханства, яке традиційно розглядалося, як одвічний ворог українського народу. Однак історія відносин козаків з татарами свідчить не лише про ворожнечу, а й про спільні дії задовго до Визвольної війни. З цієї точки зору на увагу дослідників заслуговує англомовна праця канадського історика Ореста Субтельного «Козацька Україна і турецько-ісламський світ»⁴. На думку вченого, з того часу, як козаки на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком втрутилися в міжусобну боротьбу в Криму на прохання одного з претендентів на ханський престол, татари більше не розглядалися, як непримиренні і безкомпромісні вороги⁵. Про те, що план союзу з татарами не був новиною для козаків, оскільки ще Петро Конашевич-Сагайдачний збирався укласти угоду з Кримом у боротьбі проти Речі Посполитої, пише Панас Феденко⁶. А Б. Хмельницький ці відносини розвинув.

У книзі «Україна : Історія» О. Субтельного відзначає, що великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти. Тому Б. Хмельницький для вирішення цієї проблеми звертається до кримських

татар з пропозицією щодо союзу⁷. Подібні міркування висловлюють польські історики З. Вуйцік, Я. Качмарчик, В. Серчик. На їх думку, угода повстанців з Кримом стала першим кроком на шляху інтернаціоналізації українсько-польського конфлікту⁸. Не розходиться з такою оцінкою союзу й позиція американського вченого Д. Вернадського⁹.

Натомість М. Мельник вважає, що Б. Хмельницький переоцінював могутність Речі Посполитої. Він висловлює сумнів, чи потрібна була взагалі повстанцям допомога «татарської орди». На користь такого твердження автор статті «Україна і Крим в історичних взаєминах» наводить як приклад Хотинську війну (1621 р.), коли проти 150-тисячної турецької армії Польща спромоглася виставити лише 35-тисячне військо (не рахуючи козаків). Це свідчить, на його думку, про занепад Польської держави. До того ж, вже на початку Визвольної війни Б. Хмельницький мав військо, яке досягало 180 тис. чол. М. Мельник доходить висновку, що «завданням наших військовознавців є дослідити, чи Хмельницький, буди зданий тільки на власні сили, не провів би успішних боїв проти Польщі»¹⁰.

Звернення до знавців воєнної справи, як слушно відзначив сучасний вітчизняний дослідник В. Гром^{*}, не є випадковим. Досліджуючи найчастіше історико-політичні аспекти проблеми, вчені, як правило, приділяють менше уваги безпосередньо військовим питанням. Водночас фахівці вказують на те, що використання татар проти Речі Посполитої було необхідним.

Щодо ролі кримських татар в перемогах повстанців у перших битвах, то ми зустрічаємо діаметрально протилежні оцінки. Одні дослідники применшують вклад татарської кінноти, пишуть про її погане озброєння, небажання по-справжньому воювати, а то й взагалі не згадують про участь в битвах¹¹. Інші ж, навпаки, перебільшують роль татар. Яскравим представником останніх є В. Дубровський¹², який стверджує, що блискучими перемогами під Жовтими Водами і Корсунем Б. Хмельницький зобов'язаний татарам. Цей автор навіть заперечує, що Б. Хмельницький уклав союзний договір з кримським ханом, як і те, що гетьман відіграв провідну роль у проведенні спільних операцій проти польсько-шляхетського війська. «Легенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-бання, яким був Хмельницький на Запорозжі взимку 1647 — 1648 рр., міг скласти союзний договір з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну роль в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правовим нормам феодальних часів та фактичному стану речей і є пізнішим патріотичним домислом»¹³.

Однак, як пише В. Дубровський, гетьман виявився віроломним союзником і після перших перемог татарам вже довелося вести спільні воєнні дії проти Речі Посполитої за наказами турецького султана. Саме в цьому дослідник вбачає причини зрад з боку татар під час Зборівського походу (1649 р.), в битвах під Берестечком (1651 р.) та під Жванцем (1653 р.).

Серед праць, в яких, на нашу думку, об'єктивно оцінюється значення союзу з кримським ханом, виділяється наукова розвідка В. Петріва¹⁴. Він наголошує, що поєднання козацької піхоти (однієї з найкращих в Європі) з татарською кіннотою, яка майже не поступалася польській, являло собою, поряд з переходом на бік повстанців реєстрових козаків, смертельну небезпеку для війська Речі Посполитої. Це розумів Б. Хмельницький, котрий блискуче використав суперечності, що існували між Польщею, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством, з іншого. Він забезпечив свій тил від можливого нападу татар і одночасно позбавив поляків їх переваги у кінноті.

У зарубіжній історіографії згода кримського хана допомогти повстанцям пояснюється насамперед великим неврожаєм в Криму, загостренням польсько-татарських відносин внаслідок несплати протягом кількох років Польщею данини, а також невдалими спробами походу на московські землі у 1647 р. та на початку 1648 р. Можна погодитися з подібними поясненнями. Однак слід зауважити, що в той же час Іслам-Гірей III не поспішав подати реальну військову допомогу гетьману. Адже відомо, що Б. Хмельницький двічі робив спроби домовитися з Кримом про спільні дії. Перше посольство

вирушило з Січі ще в другій половині січня 1648 р. (Д. Злепко датує перші стосунки з татарами між 10 і 20 січня¹⁵), і лише внаслідок діяльності другого посольства (березень 1648 р.¹⁶) було укладено угоду про спільні воєнні дії козаків і татар проти Речі Посполитої.

Для розуміння поведінки представників Криму важливою є публікація відомого сходознавця О. Прицака¹⁷⁻¹⁸, в якій він пише, що саме в березні (тобто під час перебування в Бахчисарай українського посольства на чолі з Б. Хмельницьким¹⁹) Іслам-Гірей одержав листа від турецького султана. Останній вимагав, щоб татари подали йому допомогу в боротьбі за о. Мальту. Можемо припустити, що саме вимога султана послужила поштовхом до укладення угоди, оскільки похід татар на Середземне море не обіцяв здобичі, яка їм була гарантована на землях Речі Посполитої. А зволікання з підписанням угоди свідчить про обережну позицію Криму, уряд якого пильно стежив за розвитком подій в Україні. І лише після того, як позиції Б. Хмельницького зміцнилися, Іслам-Гірей вирішив взяти участь у війні проти Польщі. Дослідники не виключають також можливості проведення переговорів представників повстанців з окремими татарськими воєначальниками, насамперед з перекопським мурзою Тугай-беєм. Саме останній, як стверджує Д. Вернадський, одержав інструкцію від хана не вступати в бій доти, поки не впевниться, що козаки дійсно будуть воювати з поляками¹⁹.

Щодо самого змісту українсько-татарських домовленостей, то вони трактуються в історіографії неоднозначно. Висновки деяких вчених є досить сумнівними або взагалі не витримують наукової критики. Це стосується вже згадуваної праці В. Дубровського. Викликають заперечення й твердження про офіційний дозвіл татарам грабувати і забирати в полон українців. З критикою подібних думок виступив ще в своїх ранніх працях О. Прицак, який писав, що про заборону татарам грабувати українські землі було відомо в столиці Османської Порти²⁰. І хоча текст договору Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III не зберігся, з донесення московських воевод відомо, що татари зобов'язувалися не брати в полон українське православне населення²¹. О. Прицак припускає, що ця умова, очевидно, була важкою для виконання й спричинила непорозуміння між союзниками²².

Таким чином, вчені по-різному оцінюють значення українсько-татарської угоди 1648 року. Звичайно, вона покликана була відіграти досить важливу роль у розвитку воєнних подій на Україні. Очевидно також, що далеко не всі українці з ентузіазмом зустріли рішення про союз з татарами. Однак геополітичне становище України, яка перебувала в так званому трикутнику (Московська держава, Річ Посполита, Османська Порта з її Кримським ханством), а також відсутність власної кінноти поставили гетьмана перед необхідністю укладення договору з татарами.

Союз з Кримом відігравав позитивну роль протягом певного часу²³. Не можемо погодитися з думкою О. Оглоблина, що військова допомога татар виявилася «шкідливою для України»²⁴. Інша справа, що, як слушно зазначає В. Степанков, кримський уряд був проти створення незалежної Української держави, оскільки це поклало б край найбільшому джерелу наживи — грабежу українських земель і торгівлі живим товаром. Для татар оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил у боротьбі України з Польщею²⁵. Такий підхід дає можливість пояснити поведінку татар у вирішальні моменти битв (Зборів, Берестечко, Жванець), коли доля польської армії висіла на волоску.

В зарубіжній історіографії існують також інші пояснення поведінки татар. Зокрема, заслуговує на увагу стаття французького дослідника Ш. Лемерсьє-Кельєже²⁶, який на основі документів з турецьких архівів (листа анонімного автора, ймовірно, кримського хана Іслам-Гірея до великого візиря), висловлюється версія, що небажання Б. Хмельницького взяти участь разом з татарами в поході проти донських козаків восени 1649 року стало одним з факторів погіршення відносин між Козацькою державою і Кримським ханством. З певним застереженням можна погодитися з подібною

версією, хоча вказана причина, на нашу думку, могла бути лише другорядною.

Значний інтерес викликають дії татар на полі Берестецької битви. Переважна більшість істориків вбачає у зраді татар, які оголили лівий фланг, основну причину поразки українського війська. Проте існують й інші міркування. Наприклад, Д. Дорошенко називає серед причин поразки не зраду татар, а перевагу польської артилерії, участь 20-тисячної німецької піхоти, добре вишколеної у тридцятилітній війні, високі бойові якості польської кінноти. Головна ж причина, на думку видатного історика, полягає в перевазі плану бою, розробленого німецькими генералами ²⁷.

Важко погодитися з думкою Г. Карасюкевича, що Б. Хмельницький не був затриманий ханом, а, нібито, за порадою старшини подався на Україну, щоб там «найдоцільніше zorganizувати спротив» ²⁸. Інший дослідник Ю. Тис-Крохмалюк пише, що гетьман з частиною війська вирушив у Щуровецький ліс, щоб обійти противника з правого флангу, але відступ татар змусив відійти й основні козацькі сили. У зв'язку з цим гетьман був відрізаний від табору і не зміг до нього пробитися. Тому, не гаючи часу, він подався навздогін за татарами, щоб намовити їх повернутися на поле битви ²⁹. Останнім часом з'явилися «нові» трактування факту захоплення Б. Хмельницького у полон. Зокрема, Я. Качмарчик пише, посилаючись на польські джерела, що зникнення гетьмана з табору було звичайною втечею ³⁰. Принагідно зауважимо, що і серед сучасних вітчизняних істориків існують дві протилежні думки щодо поведінки татар під Берестечком ³¹.

Зрада татар, як стверджують деякі дослідники, підштовхнула Б. Хмельницького до пошуку іншого союзника і врешті-решт привела до українсько-московського договору 1654 року ³².

Відносини України з Османською Портою також залежали від українсько-татарських взаємин, оскільки Кримське ханство було васалом Туреччини і дії татар значною мірою визначалися позицією султанського уряду.

Враховуючи це, влітку 1648 р. до Стамбула прибуло перше козацьке посольство, діяльність якого проаналізував в одній із своїх ранніх праць О. Прицак. Очолював делегацію полковник Філон Джеджалій, який, на думку вченого, був у ті часи «без сумніву, першою особою після самого Хмельницького» ³³. Адже саме його ще перед Жовтими Водами реєстрові козаки обрали гетьманом. Немало значила та обставина, що він був «чистокровним татариним» і добре володів турецькою мовою. Все це допомогло йому домовитися з представниками турецького уряду, як і в березні того ж року з кримським ханом. За умовами угоди, укладеної Ф. Джеджалієм, хану, як васалу Туреччини, не дозволялося йти походом на землі України. Якщо ж татари все-таки захоплять в полон українців, то Порту зобов'язувалася відпускати їх на волю. В той же час турецька зверхність над Україною не встановлювалась.

Причину такого доброзичливого ставлення з боку Туреччини О. Прицак вбачає в блискучих перемогах козацького війська під Жовтими Водами та під Корсунем, що змусило султанський уряд рахуватися з Україною і бачити в ній такого сусіда, яким була до того Річ Посполита.

Цю проблему О. Прицак розробляв і в своїх наступних дослідженнях ³⁴. Відомий сходознавець полемізує з польським османістом Зигмунтом Абрахамовичем, який поширює термін Рус в турецьких джерелах на польську адміністрацію, що перебувала на українських землях. Внаслідок цього він вважав, що договір з Портою уклали не козаки, а представники польської влади ³⁵. Натомість О. Прицак дотримується думки, що османське *rûs* — це «українці та заселена ними територія», на відміну від *leh* — «поляки» та *mosqof* — «москалі, росіяни». Виходячи з такої інтерпретації даного терміну, а також інформації історика Наїми, вчений висунув тезу про укладення Б. Хмельницьким в липні 1648 р. договору з Туреччиною, складовою частиною якого була морська торгово-воєнна конвенція, викладена польською мовою ³⁶. Згідно з конвенцією козакам офіційно дозволялося плавати по Се-

редземному і Чорному морях до всіх портів, міст і островів. При цьому українські купці звільнялися від усяких мит і податків, мали право будувати склади в містах і портах Порти. О. Прицак наголошує, що коли Б. Хмельницький здобув перші перемоги, турецький уряд поспішив офіційно запросити українську сторону стати співгарантом безпеки на Чорному морі. Туреччина в той час мала домінуючу позицію як на Чорному, так і на Середземному морях. Тому, як відзначає вчений, є «дуже знаменитим факт, що цар турецький вирішив ділитися своєю владою над морями із флотом Війська Запорозького і запропонував Хмельницькому бути співпартнером в охороні морів та торгівлі на них»³⁷.

Турецько-українським відносинам присвятив своє дослідження В. Дубровський³⁸. Вчений акцентує увагу на тому, що султанський уряд не поспішав подати військову допомогу козакам, обмежуючись дипломатичною, фінансовою і моральною підтримкою. Про небажання Порти вступати у війну проти Польщі пишуть також інші вчені³⁹. Зауважимо, що деякі дослідники не виключають готовності султанського уряду допомогти гетьману своїми військами, але оскільки це могло поставити козацьку державу в залежність від Туреччини, той відмовився, посилаючись на те, що «край і так знищений» і не має можливості утримувати чужоземних вояків.

В. Дубровський стверджує, що навіть Переяславська угода 1654 р. не змінила факту підданства Б. Хмельницького султану, оскільки останній документально підтвердив стан васальної залежності на правах «еялоту», тобто найширшої автономії, яка надавалася іншонаціональним окраїнам провінцій Порти. Історик наголошує на тому, що гетьман не мав подвійного підданства (Туреччині і Московії)⁴⁰. У 1648 — 1652 рр. він був васалом кримського хана, а потім до кінця свого життя — турецького султана. Українсько-московський договір дослідник розглядає не як васальний, а як союзний і рівноправний, заперечуючи при цьому будь-яку залежність Української держави від Московії.

Слід зазначити, що немає переконливих доказів на користь прийняття Б. Хмельницьким підданства султану, на що звертають увагу такі відомі дослідники проблеми, як Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков⁴⁰. На нашу думку, пункт «березневих статей» 1654 р. про заборону вступати в дипломатичні зв'язки з Туреччиною є одним з доказів проти твердження В. Дубровського. Інша справа, що Б. Хмельницький вигідно використав турецьку карту (тобто можливість підданства Порті), щоб підштовхнути царський уряд до союзу з Україною. В усякому разі дана проблема потребує подальших досліджень, використання як вітчизняних, так і зарубіжних, особливо турецьких архівів.

Інший важливий напрям зовнішньої політики козацької держави — європейський. За винятком Речі Посполитої, Б. Хмельницький чи не найбільше уваги приділяв розвитку відносин з Трансільванією. Особливо активно, як показало дослідження канадського історика С. Величенка⁴¹, була політика гетьмана наприкінці літа — восени 1648 року в період безкоролів'я в Польщі. Ця активність пов'язана з намаганням Юрія І Ракочі за допомогою Б. Хмельницького зайняти польський престол. Влітку він спробував налагодити контакт з гетьманом через Ю. Немирича і А. Киселя, але чим це закінчилося, невідомо. Восени мала місце друга спроба і в кінці жовтня трансільванське посольство опинилося в козацькому таборі. В результаті переговорів у першій половині листопада було укладено угоду, згідно з якою Б. Хмельницький мав будь-яким чином спричинити зволікання з виборами короля, а в разі обрання Яна Казимира заперечувати їх юридичну силу. С. Величенко висловлює припущення, що наявність такого плану ставить під сумнів твердження вчених, нібито вибори Яна Казимира не могли вплинути на рішення гетьмана відійти від Замостя. Більш правдоподібним є те, що, зазнавши невдачі у зволіканні з виборами, а пізніше дізнавшись про смерть Юрія І Ракочі, Б. Хмельницький вирішив припинити активну діяльність щодо Трансільванії, поки він не одержить інформацію про реакцію на радикально змінену ситуацію.

В лютому 1649 р. гетьман інформував Юрія II Ракочі про намір слідувати плану, виробленому в листопаді попереднього року. Однак той проявляв нерішучість, хоча й продовжував надсилати Б. Хмельницькому доброзичливі декларації не лише у 1649 р., а й у наступні роки.

У світлі відносин гетьмана з Ракочі дещо інакше виглядає декларація Б. Хмельницького про підтримку особи Яна Казимира. Вона може розглядатися, як дипломатичний хід з метою затримати вибори Сейму, використовуючи суперечності серед шляхти, частина якої хотіла бачити на троні Карла Фердинанда.

Обрання королем Ракочі, на думку С. Величенка, не було відхиленням від польсько-литовської моделі того часу. Адже трансільванські князі були популярними серед православних українців ще в останні десятиліття XVI ст. І якби князь Ракочі став королем, то був би цим зобов'язаний не шляхті, а значною мірою — козацькому війську. Україна в такому разі набула б автономії в складі Речі Посполитої.

Наступний етап зближення козацької держави з Трансильванією припадає на 1656 — 1657 рр. Дослідники наголошують, що політика московського уряду (несвоєчасна військова допомога під час наступу поляків і татар у 1654 р., спроби насадження воевод у головних містах України, непорозуміння між союзниками у Білорусі тощо) призвела до загострення відносин між Росією і Україною й значно ослабила сподівання українців на царя як могутнього протектора. Віленська угода (1656 р.) послужила останнім поштовхом до радикальної зміни зовнішньої орієнтації Б. Хмельницького. Для здійснення своїх планів (насамперед визволення всіх етнічних українських земель і включення їх до козацької держави) гетьман приступив до утворення коаліції держав, куди б входили, крім України, Швеція, Трансильванія, Бранденбург, Молдавія, Валахія і Литва. Козацька держава, як пише Н. Полонська-Василенко, стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю східну Європу⁴².

Як відомо, саме Трансильванія і Швеція разом з козацьким військом виступили проти Речі Посполитої, здобувши ряд перемог і захопивши Варшаву. Звертаємо увагу на те, що в працях зарубіжних вчених (особливо з української діаспори)⁴³, відносини України з названими державами ідеалізуються. Тому значний інтерес викликає стаття І. Вергуна⁴⁴, який вказав на непорозуміння між союзниками, зокрема нещирість з боку Юрія II Ракочі.

І. Вергун стверджує, що Б. Хмельницький бажав допомогти трансильванському правителю здобути польський престол і водночас зміцнити свою владу на західноукраїнських землях. На початку листопада 1656 р. між Україною і Трансильванією була укладена угода про військовий союз проти Речі Посполитої. Гетьман виділив для цього козацьке військо на чолі з полковником А. Ждановичем. Спираючись на повідомлення французького дипломата при шведському дворі Шевальє де Терлона, дослідник пише, що Ракочі мав приєднатися до козаків в тому випадку, якщо Польща не запропонує йому кращі умови. Тобто, нібито, вже із самого початку князь не виключав можливості повернути зброю проти українського війська в обмін на польську корону.

Не дивно, що у шведів під час зустрічі з союзними військами склалося враження, що трансильванські солдати не хотіли воювати. Біля Тарнова виникла гостра суперечка між полковником А. Ждановичем та командиром трансильванського війська Я. Камінієм. З того часу відносини між двома союзними арміями були напруженими, що неодноразово виявлялося в суперечках, грабунках і навіть вбивствах. Є відомості, що шведський король Карл X радив Ракочі обережніше поводитися з козаками. Крім того, трансильванська армія не була дисциплінованою, а сам князь вів таємні переговори з представниками уряду Речі Посполитої. Все це далось взнаки пізніше, коли ситуація значно погіршилася (травень — червень 1657 р.) і потрібно було пробиватися з оточення.

І. Вергун пише, що лише сама звістка про знаходження сильного підрозділу Потоцького в Тарнополі спричинила замішання та дезертирство в рядах трансільванців. Це використав С. Чарнецький, який розпочав наступ на деморалізоване військо. А. Жданович запропонував свою допомогу, щоб здійснити прорив і захиститися від поляків і татар. Ракочі не тільки не погодилися на пропозиції Ждановича, але в той момент, коли виникла реальна можливість відірватися від ворога і об'єднатися з направленим Б. Хмельницьким на допомогу військом, вступив у переговори з поляками. Правитель Трансільванії погодився капітулювати і уклав угоду, згідно з якою він відновлював союз із Польщею й подавав їй допомогу, розірвавши «приязнь» з козаками. Невдала семигородсько-українська кампанія проти Речі Посполитої, на думку вченого, спричинила передчасну смерть Б. Хмельницького.

Наступна проблема, яку ми розглянемо, стосується українсько-австрійських відносин, а саме подій, пов'язаних з цісарським посольством до Б. Хмельницького в 1657 р. Надзвичайно цікаві відомості про діяльність посольства подає Теодор Мацьків⁴⁵.

Об'єднання військових сил Української держави з Швецією і Трансільванією викликало велику тривогу у Варшаві. Тому польський король намагався якнайшвидше помиритися з гетьманом, щоб сконцентрувати всі зусилля проти Швеції. З цією метою він звернувся за допомогою до Відня, запевняючи, що шведи становлять загрозу для Австрії. Однак, не бажаючи вести війну проти Швеції, цісар Фердинанд III здійснював різні заходи, насамперед дипломатичні, щоб допомогти Польщі.

До шведського короля був направлений один з найздібніших дипломатів — Ф. Лізоля, щоб переконати його відмовитися від воєнних дій проти Речі Посполитої. Крім того, відбуло посольство до царя, завданням якого було примирити Московську державу з Польщею. Разом з тим виникла думка помирити з польським королем і Б. Хмельницького.

З цією метою до Чигирина прибула австрійська делегація на чолі з П. Парчевичем, яку гетьман прийняв з усіма почестями, але відповіді на лист цісаря тривалий час не давав, посилаючись на те, що без поради із старшиною не може цього зробити. Т. Мацьків називає іншу причину, а саме те, що Б. Хмельницький чекав на результати воєнної акції об'єднаних сил Швеції, України і Трансільванії проти Польщі, і від цього залежала позиція керівника козацької держави.

Водночас, затримуючи австрійське посольство, гетьман використав його перебування для піднесення свого престижу перед іншими закордонними послами, що тоді знаходилися в Чигирині, але насамперед для своїх політичних цілей. По-перше, він поінформував московського царя про прибуття австрійського посольства, наголосивши на тому, що його намовляють відступити від союзу з Москвою. Щоб засвідчити вірність царю, Б. Хмельницький писав, що він навіть вислав проти Речі Посполитої військо, виправдовуючи таким чином участь козаків на чолі з А. Ждановичем у поході трансільванського князя Юрія Ракочі. По-друге, довідавшись, що Річ Посполита направила до Стамбула свого посла, щоб той разом з австрійським резидентом підбурював султанський уряд проти України, гетьман вирішив паралізувати їхні дії. Він направив до Порти свого посла Л. Капусту з інструкцією — повідомити турецький уряд, що цісарський посол намовляє козаків виступити проти Туреччини.

Розв'язавши суттєві питання зовнішньої політики, гетьман зміг дати відповідь віденським послам. Він запевняв, що не буде приймати «іншого посередника», крім Фердинанда III, однак про військову допомогу цісарю, як і про відкликання козаків на чолі з А. Ждановичем на Україну, навіть не згадав.

Отже, гетьман не тільки фактично відхилив пропозиції Австрії, а й використав посольство П. Парчевича для того, щоб розстроїти план коаліції держав, який міг зашкодити козацькій державі.

Ще одна проблема, яка заслуговує на увагу — українсько-англійські відносини, а точніше — зв'язки між Б. Хмельницьким і О. Кромвелем. В

історіографії немає єдиної думки щодо них. Якщо Д. Вернадський, Н. Полонська-Василенко припускають можливість безпосередніх зв'язків між двома вождями, то І. Огієнко категорично стверджує, що коли англійський король був страчений і О. Кромвель став на чолі Англії, він «звернувся з проханням до Б. Хмельницького допомогти Англії»⁴⁶. Думку І. Огієнка підтримав С. Шелухін, який пише, що в 1654 р. «Українська влада була в безпосередніх зносинах з Англією, і гетьман Б. Хмельницький листувався з Кромвелем»⁴⁷. Проте серед дослідників існує й протилежна точка зору, згідно з якою, як зазначає І. Борщак, «джерела про лист Кромвеля до Хмельницького просто легенда»⁴⁸.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає розвідка Л. Винара⁴⁹. Він вважає, що висновки І. Огієнка і С. Шелухіна є класичним прикладом творення історичної легенди навколо так званого «листа Кромвеля». Цю думку Л. Винар аргументує таким чином. По-перше, «лист Кромвеля», уривок з якого був надрукований у першому томі «Киевской старини», а повний текст знайдено в бібліотечі ім. Стефаника (Львів), не міг належати О. Кромвелю, оскільки у 1649 р. цього не давала можливості зробити тодішня досить складна ситуація в Англії. До того ж, сам «автор» листа був лише генералом військ парламенту, а не диктатором. По-друге, викликає сумнів сама форма титулування і мовна інтерпретація прізвища Б. Хмельницького.

Як вважає Л. Винар, Кромвель не любив вживати всі титули, звертаючись до володарів інших держав. Винятком був лише шведський король. На початку листа, як правило, вказувалося хто і до кого пише: «*Oliver Protector of the Republic of England to...*»⁵⁰. В даному ж листі має місце повне титулування гетьмана, до того ж не вказується автор листа. Крім того, хоча Англія, як і інші західноєвропейські держави, була докладно поінформована у 1649 р. про діяльність Б. Хмельницького, проте в тогочасних англійських документах прізвище гетьмана писалось невірно (до 1653 р. — *Chimilski* або *Chmielinsky*, а після 1653 р. — *Chmilinski*). Однак у «листі Кромвеля» немає помилок.

Л. Винар зазначає, що незважаючи на те, що він докладно переглянув збірки листів і промов Кромвеля, йому, як і І. Борщаку, котрий розшукував лист Кромвеля до Хмельницького у Лондонських архівах, не вдалося знайти й слідів листування. Невдалою була і спроба Б. Кентржинського відшукати згаданий лист. Тому Л. Винар доходить висновку, що лист із записної книжки М. Голінського не належав Кромвелю, а міг бути сфальсифікований для доказу того, що Англія, яка підтримувала протестантів у Польщі, мала також зв'язки з Б. Хмельницьким. Вчений не виключає й можливості пізнішої підробки для того, щоб збагатити свідчення про зв'язки двох видатних людей.

Водночас Л. Винар пише, що О. Кромвель пильно стежив за розвитком подій у Східній Європі, і симпатії його були на боці повстанців. У 1653 — 1654 рр. Кромвель виступив з концепцією союзу протестантських держав і завдяки цьому Англія попадала у сферу інтересів Б. Хмельницького.

За планом створення коаліції держав проти Туреччини, що його запропонував гетьман наприкінці 1655 р., Англія разом з Венецією мала вести війну на морі. Посланець Б. Хмельницького о. Данило Олівеберг мав зв'язки з Римом, Венецією, Парижем, Лондоном. Можливо, що він був посередником між керівниками двох держав, але документів на підтвердження цієї гіпотези не знайдено.

Яскравим свідченням уваги Англії до Української козацької держави є 7 томів «Державних документів», укладених секретарем Кромвеля Джоном Серльовом, який систематично збирав інформацію про події на Україні, хід воєнних операцій тощо. На думку Л. Винара, це робилося за дорученням Кромвеля.

Отже, огляд літератури свідчить про неабиякий інтерес з боку зарубіжних дослідників до зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького, зокрема до таких питань, як визнання козацької держави урядами

інших країн, авторитет гетьмана Б. Хмельницького серед правителів інших держав, активність козацької держави в системі міжнародних відносин.

Не з усіма твердженнями, версіями, припущеннями авторів можна погодитися, але, в усякому разі, вони заслуговують на увагу і можуть послужити поштовхом до подальших досліджень.

¹ Див., напр.: Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 1962.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9, II; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993 та інші.

³ Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 73 — 78; Бухало Г. В. Освободительная война украинского народа 1648 — 1654 годов в современной польской историографии; Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1980; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993; Цибульський В. Переяславська рада 1654 року у зарубіжній історіографії (1945 — 1990) // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 60 — 68.

⁴ Sybuelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History. Ed. by I. L. Rudnytsky. — Ed., 1981.

⁵ Ibid. — P. 127.

⁶ Феденко П. Триумф і катастрофа // Укр. історик. — 1980. — № 1 — 4. — С. 134 — 152.

⁷ Sybuelny O. Ukraine: A History. — Toronto, 1988. — P. 127.

⁸ Historia dyplomacji polskiej / Red. Zb. Wojcik. — T. 2. — Warszawa, 1982. — S. 189.

⁹ Verpadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. — New Haven, 1981. — P. 36 — 37.

¹⁰ Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах // Визвольний шлях. — 1982. — Ч. 8. — С. 1005 — 1006.

¹¹ Використаний машинописний текст статті, публікація якої очікується у другому випуску наукового збірника «На чолі козацької держави».

¹² Bickford O'Brien C. Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslavl agreement to the truce of Andrusovo, 1654 — 1667. — Berkeley: Los-Angeles, 1963; Божик П. Коротка історія України. — Йорктон; Саск., 1945; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Мюнхен, 1954.

¹³ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Укр. історик. — 1975. — № 3 — 4. — С. 22 — 27.

¹⁴ Там же. — С. 26.

¹⁵ Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років. Історично-психологічний нарис // Військо України. — 1993. — № 6. — С. 43 — 51; № 7. — С. 74 — 86; № 8. — С. 93 — 101.

¹⁶ Zierko D. Der grosse Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. — Wiesbaden, 1980. — S. 26.

¹⁷ Масків Th. Therise of the Ukrainian military republic (the Hetmanstate) 1649 — 1764 // The Ukrainian Review. — 1976. — Vol. 23. — No. 3. — P. 7.

¹⁸ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Укр. археогр. щорічник. — К., 1993. Вип. 2. — С. 177 — 192.

¹⁹ Сучасні вітчизняні історики заперечують особисту участь гетьмана в переговорах з Іслам-Гіреєм. — Див., напр.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. — С. 72.

²⁰ Verpadsky G. Op. cit. — P. 40.

²¹ Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки НТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. 156. — С. 143 — 164; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündis (1648) // Oriens. — 1953. — t. 6. — S. 266 — 298.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 2. — С. 22 — 24.

²³ Прицак О. Ще раз про союз. — С. 180.

²⁴ Welshko T. Ukrainian Autonomy. Khmelnytsky and Perejaslav // The Ukrainian Quarterly. — 1979. — Vol. 35. — No. 2. — P. 171 — 177.

²⁵ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. — Нью-Йорк; Торонто, 1954. — С. 14.

²⁶ Степанков В. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: Проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У 3-х вип. — К., 1993. — Вип. I. — С. 106.

²⁷ Lemetier-Guilguy S. Three Ottoman documents concerning Bogdan Xmelnytsky // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. I. — No. 3. — P. 347 — 358.

²⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т. 2. — С. 29.

²⁹ Карасюкевич Г. До історії боїв під Берестечком // Літопис Волині. — 1988. — № 15. — С. 71 — 72.

³⁰ Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — С. 127 — 128.

- ³⁰ K a s z m a r c z y k J. Bohdan Cmielnicki. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. — S. 164.
- ³¹ Див., напр.: С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 109 — 113; С т е п а н к о в В. С. Кримсько-польські відносини та їх вплив на хід Берестецької кампанії // Берестецька битва в історії України. — Рівне, 1993. — С. 28 — 32; С т о р о ж е н к о І. С. Военне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 pp.: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 20 — 22.
- ³² Г о й П. Українсько-московські взаємовідносини під час підготовки нової війни з Польщею: Кінець 1650 р. — до Білоцерковської угоди // Визвольний шлях. — Київ, 1985. — С. 728.
- ³³ П р і ц а к О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — С. 148.
- ³⁴ P r i t s a k O. Das erste türkisch-ukrainische Bündis (1648); П р і ц а к О. Ще раз про союз.
- ³⁵ A b r a h a m o w i c z Z. Comments on three letters by Khan Islam Girey III to the Porte // Harvard Ukrainian Studies. — 1990. — Vol. 14. — P. 137 — 138.
- ³⁶ Український археографічний щорічник. Вип. 2. — С. 191 — 192 (український переклад О. Прицака див.: Літературна Україна. — 1992. — № 25. — 25 черв.).
- ³⁷ П р і ц а к О. Український Чорноморський флот в часи Богдана Хмельницького // Літературна Україна. — 1992. — № 25. — 25 черв.
- ³⁸ Д у б р о в с ь к и й В. Назв. праця.
- ³⁹ S y s u p F. Between Poland and Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600 — 1653. — Camb., 1985. — P. 145.
- П о р.: P r i t s a k O., R e s h e t a r I. Ukraine and the dialectics of nation-building // Slavic Review. — 1963. — Vol. 22. — No. 2. — P. 20; T o r k e H a n s. The unloved alliance: political relations between Muscovy and Ukraine in the seventeenth century // Ukraine and Russia in their historical encounter. — Ed., 1992 — P. 48.
- ⁴⁰ М и ц и к О. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV — XVIII вв.: Материалы науч. конф. — Запорожье, 1993. — С. 42 — 49; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький... — С. 244, 412 — 414.
- ⁴¹ V e l u c h e n k o S. Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania during the Polish election of 1648 // Journal of Ukrainian Studies. — 1963. — Vol. 8. — No. 2. — P. 3 — 12.
- ⁴² П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. — 1955. — Кн. 5. — С. 39.
- ⁴³ H ä g g m a n B. Acentury of support for Ukrainian independence: A few historical notes on Swedish-Ukrainian relations // The Ukrainian Review. — 1987. — Vol. 35. — No. 3. — P. 12 — 22; K e n t r s c h y n s k y i B. Karl X Gustaf inför krigen öster 1654 — 1655. — Stockholm, 1958. — S. 139.
- ⁴⁴ В е р г у н І. Нові матеріали про Хмельниччину // Визвольний шлях. — 1977. — Кн. 10. — С. 1197 — 1202.
- ⁴⁵ M a s k i w T h. Imperial Envoy to Hetman Khmelnytsky in 1657 // The Annals of the Ukrainian academy. — 1969. — Vol. XI. — No 1 — 2; М а ц к і в Т. Царське посольство до Богдана Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів // Укр. історик. — 1973. — № 3 — 4; 1974. — № 1 — 3, 4.
- ⁴⁶ М и т р о п о л и т І л а р і о н. Українська церква за Богдана Хмельницького 1647 — 1657. — Вінніпег, 1955. — С. 176.
- ⁴⁷ Ш е л у х и н С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 59.
- ⁴⁸ Цит. за: В и н а р Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648 — 1657) // Визвольний шлях. — 1959. — Кн. 10. — С. 1123.
- ⁴⁹ Там же. — 1959. — Кн. 10. — С. 1121 — 1128; Кн. 11. — С. 1227 — 1238.
- ⁵⁰ Там же. — Кн. 10. — С. 1125.